

DİLÇİLİK**UOT: 5704,01****AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TƏRKİBİ FELLƏRİN YARANMASI VƏ
İNKİŞAFINA DAİR****A.A.HÜMBƏTOVA***Azərbaycan Dillər Universiteti*
aynurahumbatova@yahoo.com

Bu məqalədə tərkibi fellərin yaranması və onların inkişaf tarixi haqqında geniş məlumat verilir. Bu zaman bir çox tarixi, ədəbi, bədii əsərlərə müraciət olunur. Azərbaycan dilində bu günümüzdə gəlib çatan ilk abidə (Kitabi-Dədə Qorqud) XIII əsrə aid olduğu üçün, bu fellərin daha qədim tarixinin tədqiqi zamanı türk runik abidələrinə istinad olunur. Bu abidələrdən ilki sayılan Orxon-Yenisey abidəsində tərkibi fellərin beş tipinə rast gəldiyi vurğulanır və qeyd olunur ki, bu tiplərin hamısı hal-hazırda Azərbaycan dilində mövcud deyil. Tərkibi fellərin zamanımıza qədər gəldiyi inkişaf yoluna bədii əsərlərdən istinad gətirilərək, onlara qısa nəzər salınır. Nəticə etibarilə bu fellərin əsl türk mənşəli olduğu və dilin zənginləşməsində böyük önəm daşdığı vurğulanır.

Açar sözlər: dilçilik, morfoloji quruluş, mürəkkəb fellər, tərkibi fellər

Azərbaycan dilçiliyində tərkibi fellər haqqında ilk olaraq, hər hansı bir fikir bildirməzdən əvvəl onların yaranma tarixinə, tarix boyunca inkişaf pillələrinə və hal-hazırkı formalara yiyələnməsi qədər gəldiyi mürəkkəb inkişaf yoluna nəzər yetirmək doğru olar. Amma Azərbaycan dilində bizə gəlib çatan ilk abidə XIII əsrə aid olduğundan, biz eyni mənşədən yaranan türk dillərinin bizim dövrə gəlib çatan ilk ən qədim abidələrinə müraciət edərək, tərkibi fellərin hətta qədim türk dillərində də istifadə olunduğunu müşahidə edə bilərik.

Dilin daxili imkanlarının inkişafı nəticəsində fellər başqa nitq hissələri ilə, əsasən də isimlə birlikdə işlənərək, analitik formaların yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, türk sistemli dillərin qrammatik quruluşunda aparıcı amil kimi aqqlütinativlik ön plana çıxsa da, bir sıra qrammatik (morfoloji) kateqoriyaların tərkibində analitik yolla sözdüzəltmə prosesi müşahidə edilirdi. Bu digər nitq hissələrindən daha çox feldə özünü göstərirdi (7, 3).

Azərbaycan dilində fellərin analitik formaları onların yarandığı mənbələrə çox təsadüf edir. Azərbaycan dilində keçmiş dövrlərə aid bir sıra müxtəlif səpgili yazılar üzərindəki müşahidələr göstərir ki, tərkibi fellərin kəmiyyəti müasir dilimizdəkinə nisbətən xeyli azdır. Onların müəyyən qismi, xüsusən də türk dillərinə məxsus sözlər əsasında formalaşanlar, daha qədim tarixə malikdir. Onların məhz nə vaxtdan və hansı yazılı abidədən başlayaraq dildə işlədilməsini müəyyənləşdirmək üçün apardığımız araşdırmalar bizi Azərbaycan dilinin müstəqil bir dil kimi formalaşması dövründən daha əvvəllərə - Orxon-Yenisey abidələrinin yazıldığı dövrə (VI-VII əsrlərə) aparıb çıxarır. Beləliklə, Azərbaycan dilindəki bir çox sözlər kimi türk mənşəli tərkibi fellər də çox qədim tarixə malikdir (4, 218).

Qədim türk abidəsi sayılan Orxon-Yenisey abidələrində 5 tip tərkibi fel formalarının işləndiyini müşahidə etmək olar:

1. “bol” köməkçi feli və “ad” vasitəsilə; “Ad” burada başqa nitq hissələrini əvəz edən şərti termin kimi işlənmişdir, çünki qədim Orxon-Yenisey abidələrində “bol” köməkçi feli ilə əmələ gələn tərkibi fellərlə aşağıdakı nitq hissələri işlədilirdi (“bol” köməkçi felindəki “b” hərfinin düşməsi və “ol” şəklində işlənməsi başqa türk dillərində deyil, hal-hazırda yalnız Oğuz qrupu türk dillərində müşahidə olunur. Ola bilsin ki, “b” səsinin düşməsi bu felin sait və samitlə başlayan başqa sözlərlə birlikdə işlənməsi nəticəsində baş vermişdir (məsələn: yok bol – yox ol, yağ bol – düşmən ol və s. (8, 150):

a) isim: kul bol (qul ol), kün, bol (qul (qadın) ol), gərgək bol (öl), karı bol (qocal), ər bol (igid ol) və s.;

b) sifət: uluğ bol (ulu ol), kalın bol (kəkəl), yoğun bol (yoğunla) və s.;

c) düzəltmə sifət: bun,ısız bol (qəmsiz ol);

ç) feli sifət: görməz bol (görməz ol), bilməz bol (bilməz ol) və s.;

d) “yok (yox)” və “bar (var)” predikativ sözləri: yok bol (öl, yox ol).

2. “Kıl” (etmək) köməkçi feli müxtəlif nitq hissələrinə qoşulub tərkibi fellər əmələ gətirir:

a) isim: baz kıl (tabe et), yazı kıl (cəzalandır), kişi kıl (adam et) və s.;

b) sifət: bay kıl (dövlətli et), yəg kıl (yaxşılıq et) və s.;

c) düzəltmə sifət: yağsız kıl (düşmənsiz et), bun,ısız kıl (dərdsiz et) və s.;

ç) say: üküş kıl (çoxalt);

d) “yok (yox)” və “bar (var)” predikativ sözləri: yok kıl (məhv et).

3. it/et (etmək) köməkçi feli “kıl” felinin sinonimi kimi işlənir və isimlərlə birlikdə tərkibi fellər yaradır: mağ it (təriflə), çərig it (döyüş) və s.

4. ir/er (tam dəqiq tərcüməsi yoxdur, qismən “olmaq” mənasını daşıyır) naqis feli köməkçi fel funksiyasında çıxış edərəkən isimlərə qoşulub tərkibi fellər yaradır: yoluk er (məhv ol), yağ er (basdır, dəfn et) və s. (6, 46).

5. feli bağlama + fel vasitəsilə: quşlayın bozmuş qaranquş qonupan barmış (qarşıya vəhşi qaranquş uçub gəlmiş), bay ər konı ürküpan barmış bğrüqə toquşmuş (varlı kişinin qoyunu ürküb qurd ilə toquşmuşdu) (1, 148).

Tərkibi fellərin adı çəkilən ilk tiplərindən və misallardan bəlli olur ki, türk dillərinin ilk inkişaf mərhələlərində əsasən tərkibi fellərin “ad + köməkçi fel” tipindən istifadə olunurmuş. Bu abidənin dilinə əsaslanaraq onu da müşahidə etmək olar ki, tərkibi fellərin hal-hazırda dilimizdə işlənən digər növləri türk dillərində daha sonralar istifadə olunmağa başlanmışdır. Buna misal olaraq, əlimizə gəlib çatan ən qədim abidələrdən biri olan və Orxon-Yenisey abidəsindən cəmi bir neçə əsr sonra yazılan “Gültəkin” abidəsindən alınmış nümunələrdən görmək olar ki, bu dövrdə ən çox işlənən “feli bağlama (ib/yıb) + köməkçi fel”, “isim + köməkçi fel” tipli tərkibi fellər olmuşdur. “Gültəkin” abidəsinin kiçik və böyük mətnə tez-tez rast gəlinən tərkibi fel tipləri aşağıdakılardır:

1. ip + köməkçi fel” (ip, ib + ber, bar və s.): tartıb alur (dartıb alır), eşitib utandı, tikib oturdu və s.

2. isim + köməkçi fel: qarqak boltı (gərək oldu), əlin tutdu (əlin tutdu), bal bal tikdim (abidə qurdum) və s (1, 140).

Bununla yanaşı, türk dillərində tərkibi fellərin tədqiqi XI əsrdən, yəni Mahmud Kaşqarının “Divani-lügət it-türk” adlı əsərilə başlanması fikrinə də dilçilikdə tez-tez rast gəlinir. Bu lüğətdən misal olaraq aşağıdakı tərkibi fellərin adlarını çəkmək olar: öyüd almaq, ad vermək, dan atmaq, könül bağlamaq və s.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dili isə göstərir ki, bu növ tərkibi fel yaratmaq ənənəsi sonralar da (X-XIV əsrlərdə) davam etmiş, belə sözyaratma (tərkib yolu ilə) üsulundan geniş surətdə istifadə edilmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında tərkibi fellər istər birləşmə üsuluna, istərsə də ifadə etdiyi anlayışlara (məna çalarlıqlarına) görə müxtəlif olmuşdur (3, 6). Onları, əsasən, “ad + köməkçi feldən” ibarət olan tərkibi fellər təşkil edir. Məsələn: qurban kəsmək, fikir eləmək, həsəd eləmək, ad qoymaq, xarab olmaq və s.

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, türk dillərinin qədim inkişaf mərhələlərində sadə sözlərin böyük əksəriyyəti təkhecalı olmuşdur. Bu təkhecalı, qismən də ikihecalı sözlərin çoxu türk dillərində sonralar da öz varlığını mühafizə etmiş və müasir türk dillərində geniş istifadə olunmaqdadır. Lakin türk dillərinin qədim yazılı abidələrində, eləcə də “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında müstəqil söz kimi ayrılıqda işlənmiş belə sözlərin bir qismi müxtəlif şəkildə məna və forma dəyişikliyinə uğramış, bəzisi isə müstəqilliyini itirərək düzəltmə, mürəkkəb sözlərin və mürəkkəb söz xarakterli tərkiblərin daxilində daşlaşmış şəkildə qalmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında müstəqil leksik vahid kimi işlənilib indi başqa söz və tərkiblərin daxilində izini saxlayan bəzi sözləri misal olaraq göstərmək olar. Məsələn: “varmaq” (getmək) feli hal-hazırda dilimizdə “vargəl etmək”, “fərqinə varmaq” kimi və Gəncə-Qazax zonasında isə “gəlib çatmaq” mənasında; “yaxmaq” (yandırmaq, od vurmaq) feli hazırda “oda yaxmaq”, “yandırıb yaxmaq”; “irak/ırağ” (uzaq) hal-hazırda “ırağ olsun”, “gözdən iraq olmaq”, “gözdən iraq, könüldə qıraq olmaq”; “al” (yalan) isə hal-hazırda “al dilə tutmaq” kimi tərkibi fellərin fel komponenti kimi işlənmişdir.

Sonrakı əsrlərin yazı materialları üzərində aparılmış tədqiqatlar göstərib ki, tərkibi fellər əsasən iki qrup üzrə zənginləşib. Bu baxımdan ilk qrup tərkibi fellər qədim türk sözləri əsasında formalaşanlardan (ayrı düşmək, aradan çıxmaq, əldən qoymaq), ikinci qrup isə ərəb və fars mənşəli sözlər əsasında düzəldilən tərkibi fellərdən (dada gətirmək, xurusa gəlmək, hare yağmaq) ibarətdir (4, 218).

Belə ki, bəzən tarixi inkişaf nəticəsində başqa dillərdən müəyyən miqdar söz dildə işlənərək, yeni analitik fel formalarının yaranmasında yardımçı rol oynayır və həmin formalar dildə tarix boyu və hətta zəmanəmizdə öz işlənmə tezliyini qoruyub saxlayır. Lakin bu da qeyd olunmalıdır ki, alınma sözlər arasında fellərə, demək olar ki, rast gəlinmir. Məhz buna görə də, Azərbaycan dilində də işlənən tərkibi fellərdən bəhs edərkən, ayrıca olaraq alınma fellər mövzusunda toxunmaq nəzərdə tutulmur. Sadəcə olaraq, tərkibi fellərin yaranmasında iştirak edən, həm də köməkçi rol oynayan ərəb və fars mənşəli sözlər digər nitq hissələrindən ibarət olub, tərkibi fellərin komponentlərindən birini təşkil edə bilər. Məsələn: Azərbaycan dilində “cəlb etmək, səcdə qılmaq, sahib olmaq və s.” bu kimi tərkibi fellərin birinci tərəfləri olan “cəlb, səcdə, sahib” sözləri ərəb və fars mənşəli sözlərdir, ancaq tərkibi fellərin əsas hissəsi sayılan “etmək, qılmaq, olmaq” köməkçi felləri isə əsl türk mənşəli fellərdir (3, 214).

Demək, belə alınma sözlər Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşuna tabe olduğu üçün felin özünü deyil, ancaq tərkib hissələrindən birini təşkil etmişdir.

Bildiyimiz kimi, ərəb və fars mənşəli sözlərin türk dillərinə keçməsi VII əsrdən sonra istilalar nəticəsində baş vermişdir. Ona görə də, əminliklə demək olar ki, ərəb və fars dillərinin qədim türk dillərində çox geniş istifadə olunan analitik formalar sayılan tərkibi fellərə təsiri nəticəsində yaranması, xüsusilə də, feli bağlama + fel tipli tərkibi fellərin ərəb və fars mənşəli hesab olunması fikirləri ilə razılaşmaq mümkün deyil. Qədim türk dilləri çox qədim tarixi olan xalqların dili olub və bu xalqların çox böyük inkişaf yolu keçərək tarixi formalaşması nəticəsində əmələ gəlib. Buna sübut isə bizə gəlib çatmış, yuxarıda adları çəkilən runik yazılardır.

Beləliklə, aydın olur ki, runik yazılarının hamısında feli bağlama + fel tipli tərkibi fellərə istənilən sayda misal tapa bilmək olar. Bu da ona dəlalət verir ki, feli bağlama + fel tipli tərkibi fellərin ərəb və fars dillərinin təsiri nəticəsində türk dillərində formalaşması imkanı zəif idi, çünki o dövrlərdə bu dillərin türk xalqları və qəbilələri tərəfindən işlənməsi üçün heç bir tarixi şərait və zərurət olmamışdır. Bu şərait yalnız islamiyyətin türk xalqları və qəbilələri arasında nüfuzu ilə yarana bilərdi.

Bununla yanaşı, bəzi dilçilər tərkibi fellərin sırf türk mənşəli analitik formalar olduğunu sübuta yetirmək üçün bu formalar haqqında aşağıdakı fikri irəli sürürdülər: “... feli bağlama + fel tipli tərkibi fellər iki eyni formalı fellərin birləşməsindən yaranan tiptən yaranma tarixi etibarilə fərqlənir. Belə ki, so-

nuncular birincilərə nisbətən tarix etibarilə daha qədim olub, çox işlənmişdir (1, 153).

Bir sıra abidələrin lüğət tərkibinin təhlilinə əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, dini məzmunlu mətnlərin tərcüməsi ilə yaradılan ədəbi dil ərəb və fars dillərinin qrammatik cəhətdən struktur təsirinə məruz qalmışdır. Məsələn: “Kutadqu bilik” və Rəbğuzinin “Qissəsül ənbiya” əsərinin lüğət tərkibində köməkçi fellə düzələn tərkibi fellərə istədiyimiz qədər rast gəlirik. Bu təsirlərdən nisbətən uzaqda qalan Orxon-Yenisey və başqa runik yazıların dillərində müasir türk dilləri, o cümlədən, Azərbaycan dili üçün də xarakterik olan *ıb/ib*, *a/ə* (feli bağlama) + köməkçi fel tipli tərkibi fellər əksəriyyət təşkil edir. Bu tip tərkibi fellər zaman keçdikcə dilin lüğət tərkibində ən çox işlənən feli leksemlər olmuş, həm orijinal yazılarda, həm də tərcümə ədəbiyyatında qabarıq şəkildə özünü göstərmişdir (1, 157).

Böyük ustadımız Füzulinin əsərlərində də tərkibi fel formalarına xüsusilə çox sayda rast gəlmək olar. Hər kəsi türk dilində - Azərbaycan dilində yazıb yaratmağa səs-ləyən Füzuli, bu dilin gözəl, səlis və başadüşülən olduğunu əsərlərində dönə-dönə vurğulayır. O, Azərbaycan dilində işlənən tərkibi fellərin zamanının xalq dilində işlədilən bir çox formalarından və xüsusilə də tərcümə zamanı komponentlərin yerdəyişməsi və onları qafiyəyə uyğunlaşdırmaq üçün tərkibi fellərin komponentlərini əsasən – “köməkçi fel + ad” şəklində öz əsərlərinə tətbiq etmişdir. Onun əsərlərində zamanımızda danışmaq dilində işlənən “qulaq asmaq, qulaq vermək, əl tutmaq və s.” kimi tərkibi fellərin, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, yerini dəyişmiş qədim formalarına daha çox rast gəlmək olar. Məsələn: tutgil qulaq, tutmaq qulaq, çıxartmaq etmək, aldı əlin və s. Bu tip yerdəyişmələrə Şəmsin “Yusif və Züleyxa” poemasında da rast gəlinir:

Yaqub aldı bu sözü qulağa,
Züleyxa sözünü çün güşə aldı.

Bunu da qeyd etmək olar ki, klassik ədəbiyyatın dili üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan ədəbi bədii dilinin müəyyən inkişaf mərhələsində - XV-XVI əsrlərdə şair və tərcüməçilər tərkibi fellərin isim + fel tipindən istifadə edərkən həmin tərkiblərin mənaca dolğun olması, ekspresivlik ifadə etməsi üçün onların tərəflərini müxtəlif tərkiblərlə işlətməmişlər. “Dəhnamə”də işlənmiş “rəvayət etdim, adın tutuban şikayət etdim, qəsd etdi və s.” kimi tərkibi fellər məhz bu üsulla həmin məqsəd üçün yaradılıb istifadə edilmişdir (5, 215).

Eşqin anuban şikayət etdim,
Qəm şəhərinin bu nəhayət etdim (Dəhnamə, 27)

Tərkibi fellərin inkişaf xətti özünü sonrakı əsrlərdə də dil materiallarında aydın şəkildə təzahür etdirir. Məsələn: M.P.Vaqifin əsərlərində “gözünü döymək, boynundan atmaq, bağı qana dönmək və s.” bu kimi tərkibi fellərə, Axundovun dram əsərlərində “ayağının altından yer qaçmaq” kimi dörd komponentli tərkibi fellərə rast gəlirik.

Ümumyyətlə, qısaca olaraq sadaladığımız ədəbi misallardan asanlıqla müşahidə etmək olar ki, Azərbaycan dilinin keçdiyi zəngin inkişaf yolu nəticəsində, bu tərkibi formaların müasir dövrdə dilimizin bu qəbildən olan tərkibi fel formalarını zənginləşdirməsini və onların hal-hazırda dildə sayının 50000-dən artıq olmasına gətirib çıxarır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bağırov Q. Azərbaycan dilində fellərin leksik-semantik inkişafı. Bakı: Maarif, 1971, 159 s.
2. Cəfərov S.Ə. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: Maarif, 1960, 203 s.
3. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası. Bakı: Maarif, 1962, 372 s.
4. Musayeva S. İngilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji birləşmələrin işlənməsi. Filologiya məsələləri N 5. Bakı: Elm və təhsil, 2012, s.218-222.
5. 81. Vəliyeva N. Müxtəlif sistemli dillərdə feli birləşmələrin tipoloji təhlili. Bakı: Avropa, 2008, 861 s.
6. Раджабов А.А. Составные глаголы из имен и вспомогательных глаголов с отвлеченным значением в языке Орхон-Енисейских памятников. Ученые записки Министерства высшего, среднего, специального образования Азербайджанской СССР. // Язык и литература №3. Баку: Maarif, 1975, с. 40-46.
7. Zeinalov F.R. Müasir türk dillərində analitik yolla yaranan fel formaları. // Elmi əsərlər. Dil və Ədəbiyyat N 4. Bakı: Elm və təhsil, 1977, 70 s.
8. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Глагол). Ленинград: Наука, 1981, 183 с.

О ПРОИСХОЖДЕНИИ И РАЗВИТИИ СОСТАВНЫХ ГЛАГОЛОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

А.А.ГУМБАТОВА

РЕЗЮМЕ

В данной работе представляется огромная и подробная информация об истории и развитии составных глаголов. Для случая из разных работ – исторические, литературные и художественные произведения многих образцов адрированы на имя творческой деятельности различных писателей. Как первый памятник, достигший наших дней (Деде Коркут), относится к XIII веку, для изучения более древней истории этих глаголов основанных на различных тюркских рунических памятников и всех остатков. Там также подчеркивается, что в первом из этих памятников – в памятнике Орхон-Енисей встречаются пять типов составных глаголов, а также отмечена, что все эти типы в настоящее время не доступны на азербайджанском языке. Составные глаголы кратко исследованы и некоторые примеры из различных произведений искусства, приведены представить исторический процесс развития. В результате нужно подчеркнуть, что эти глаголы, естественно, имеют турецкое происхождение и играют большую роль в обогащении языка.

Ключевые слова: лингвистика, морфологическая структура, сложные глаголы, составные глаголы

ON THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF COMPOSITE VERBS IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

A.A.HUMBATOVA

SUMMARY

The paper presents vast, detailed information about the history and development of composite verbs. The author refers to different historical, literary and artistic works. As the first monument reached the present day belongs to the XIII century (Kitabi-Dede Gorgud), different Turkic runic and remnant monuments are referred to for the study of the more ancient history of these verbs. It is also emphasized that the first of these monuments – Orkhon-Yenisey monument includes five types of composite verbs all of which are currently unavailable in the Azerbaijani language. The historical development of composite verbs is briefly investigated and some examples from different works of art are provided in the article. In conclusion, it is emphasized that these verbs are naturally of Turkish origin and play a great importance in the enrichment of the language.

Key words: linguistics, morphological structure, compound verbs, composite verbs